

A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak (tapu-defter) feldolgozása II.

Háttér, nemzetközi előzmények és saját előzmények a projektben

Magyarország speciális határvidéki helyzeténél és párhuzamos magyar-oszmán forrásadottságainál fogva az oszmán összeírások (defterek) kiadásában és feldolgozásában (a defterológia fejlődésében) a nemzetközi tudományág születésétől kezdve vezető szerepet játszott. A források szövegátiratban való filológiai közlését még ma is a Fekete Lajos nevével fémjelzett „magyar iskola” módszerként tartja számon a szaktudomány.¹ A későbbiekben a különböző típusú defterek összehasonlító elemzésével Káldy-Nagy Gyula, Dávid Géza és Hegyi Klára mutatott új utakat.² Az utóbbi két évtizedben azonban Magyarországon viszonylag csekély számban jelentek meg új szandzsákösszeírás-kiadások.³

A tapu-defterek feldolgozásában az 1980-as évek végétől kezdve a számítógép alkalm-

zása hozott új fordulatot. Az adatbázisszerű feldolgozások Törökországban indultak meg legkorábban. A módszertanról először Mehmed Ali Ünal és Zeki Arıkan írt,⁴ majd 1998–2005 között a Török Történelmi Társaság (*Türk Tarih Kurumu*) által kezdeményezett „*Türkiye'nin Sosyal ve Kültürel Tarihi Projesi*” (TÜSOKTAR) néven futó széles körű program keretében Ramazan Acun vezetésével szandzsákösszeírások, alapítványi defterek és kádi-jegyzőkönyvek számítógépes feldolgozására kezdődtek kísérletek.⁵ 2005-től indult a „*Tapu Arşiv Bilgi Sistemi*” (TARBIS) című levéltári projekt, melynek célja a Törökországban található levéltári források állományvédelmi célzatú mikrofilmezésén és digitalizálásán kívül azok adatbázisszerű feldolgozása is.⁶ A programok alapján a török kollégák jellemzően onomasztikai, toponímiai és adott területre vonatkozó deftersorozatok összehasonlító elemzéseit végzik.

- 1 Heath W. Lowry: The Ottoman tahrir defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations. In: Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920. Akten des IV. Internationalen Kongresses. Herausgegeben von Hans Georg Majer und Raoul Motika. Wiesbaden, 1995. 183–185.
- 2 Káldy-Nagy Gyula: A dzsizje-defterek és tahrir defterek népességtisztítási forrásértéke. Történeti Statisztikai Közlemények 3. (1959) 1–2. 108–117.; Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások. (Értekezések a Történeti Tudomány Köréből. Új sorozat 52.) Bp., 1970. Dávid Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp., 1982.; Hegyi Klára: A török hódoltság várai és várkatona-sága I–III. Bp., 2007.
- 3 Káldy-Nagy Gyula: A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Szeged, 2000.; Káldy-Nagy Gyula: A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben. Szeged, 2008.
- 4 Mehmed Ali Ünal: Tahrir Defterlerinin Bilgisayarla Değerlendirilmesi Konusunda Bazı Program Denemeleri. Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty 1987 Volume 2. Issue 1. 146–164; Zeki Arıkan: Tapu Defterleri ve Bilgisayar. Tarih ve Toplum 96. (1991) 9–12.
- 5 Ramazan Acun: A multi-dimensional database for the social and cultural history of Turkey. International Journal of Humanities and Arts Computing 12. (2000) 187–202. A projekt hosszú távú célja Törökország gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténetének széles körű vizsgálata 1300–1923 között a különböző időszakok összeírásai alapján. A projekt keretében két szoftver kidolgozására került sor TAVERMO= *Tarih Veri Modeli* és HiSQL=Historical SQL), melyek már nagyobb területek sajátosságainak összehasonlítását is lehetővé teszik a defterek adatai alapján. A kifejlesztett alkalmazások megtalálhatók a www.kaynakca.info oldalon. A projekt keretében elkészült munkák a következők: *Fatma Acun*: Ottoman Administration in the Sancak of Karahisar-ı Şarki (1485–1569): An Analysis Based on Tahrir Defters. The University of Birmingham, Centre for Byzantine Ottoman and Modern Greek Studies, Birmingham, 1994.; *Emine Erdoğan*: Tahrir Defterlerine Göre Ankara'nın Sosyo-ekonomik Yapısı. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs 2004. A Hacettepe Egyetemen működő Ramazan Acun munkái egyeb, a TÜSOKTAR keretei között megjelenő kiadványokat is inspiráltak: *Bahaeddin Yediyıldız- Ünal Üstün*: Ordu Yönesi Tarihinin Kaynakları I–III. Ankara, 1992–2002.; *Mehmet Öz*: XV–XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı. Ankara, 1999.; *Yılmaz Kurt*: Çukurova Tarihinin Kaynakları I. Ankara, 2004.
- 6 <https://www.tkgm.gov.tr/tr/sayfa/tapu-arsiv-bilgi-sistemi-tarbis> (letöltés ideje: 2019.04.11.)

A Magyar Királyság területére vonatkozó oszmán kataszteri iratok (szandzsákösszeírások, tímárjavadalom jegyzékek, birtokadományozási naplók, fejadó jegyzékek) adatbázisokban történő feldolgozása itthon az OTKA K 108919 számú pályázatának támogatásával 2014-ben kezdődött meg.⁷ A projekt újszerűsége abban áll, hogy a kifejlesztett és az MNL Országos Levéltárának kutatótermeiben elérhető⁸ „Oszmán összeírások” című SQL adatbázis nem csupán elszigetelt deftereknek vagy egy területre vonatkozó egyes deftertípusoknak a vizsgálatát teszi lehetővé, hanem Magyarországon és tudomásunk szerint a világon is elsőként képes a korábbi mintavétel technikája helyett az általános és helyi tendenciák pontosabb megállapítását biztosító, egyes területekre vonatkozó különböző típusú defter-sorozatok teljes körű vizsgálatára és automatizált térképi megjelenítésére. Ezzel lehetővé teszi az összes török kori kataszteri anyag feldolgozását egyetlen adatbázisban, illetve megjelenítését egy kapcsolt térinformatikai (GIS) adatbázisban, amely további alapkutatásokat szolgálhat, akár a módszertani fejlesztéseket, akár a konkrét történelmi kérdések megválaszolását illetően. Napjainkban a jelen pályázat témájához némileg hasonló, ugyancsak 16–17. századi források (javadalomjegyzékek és birtokadományozási naplók) adatbázisszerű feldolgozása a Hacettepe Universitesi Történelem Tanszékén Fatma Acun és Emine Erdoğan Özünlü, illetve az İstanbul Medeniyet Universitesi Információs és Forrástani Tanszékén Bilgin Aydın vezetésével folyik. Az első pályázati ciklusban a kapcsolatfelvétel a török kollégákkal

megkezdődött, jelen projekt időtartama alatt célunk a tapasztalatok kicserélése és egymás eredményeinek beépítése.

Megoldandó problémák

A multidiszciplináris projektet 4 év alatt kívánjuk megvalósítani két kutatóhely, az SQL-GIS adatbázisrendszert működtető és a feldolgozandó hungarikaanyagot őrző Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), valamint a szakembereket biztosító MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont (BTK) konzorciumaként. A két nagy intézmény mellett a projekt megvalósításában részt vesznek az Újvidéki Egyetem szakemberei is, akik az MNL kutatócsoportjához csatlakoztak. (A jövőben tervezzük a most tapasztalatot szerző szerb kollégák közreműködésével a feldolgozások kiterjesztését a szendrői és a szerémi szandzsák területére is.) Ezzel a kutatás meghaladja a nemzeti kereteket, és megerősíti, hogy a megoldandó problémák nemzetközi figyelmet érdemelnek. A pályázat során további célunk minél szorosabb szakmai együttműködés a Bilkent Üiversitesi Halil İnalcık Osmanlı Araştırmaları Merkezi (HICOS), illetve a Hacettepe Üiversitesi és a İstanbul Medeniyet Üiversitesi munkatársaival is, akik szintén érdekeltek a hasonló jellegű kutatásokban. A támogatási összeget hungarikakutatásra, 4 szandzsák mintegy 130 összeírásának adatbázisszerű és térinformatikai forrásfeldolgozására, az SQL és GIS adatbázisok technikai továbbfejlesztésére, az eredmények könyvekben, tanulmányokban, nyilvános adatbázisokban történő publikálására, illetve a kutatások konferenciákon való bemutatására kívánjuk felhasználni.

7 Az adatbázisrendszer egy SQL rendszerű relációs adatbázis („Oszmán összeírások”) és egy GIS rendszerű térinformatikai adatbázis összekapcsolásából áll. Az adatbázisok az MNL OL szerverén működnek és kutatótermeiben érhető el. Az „Oszmán összeírások” adatbázisa interneten 2019 második felétől, az MNL publikus, interneten elérhető segédlet adatbázis-szolgáltatási keretrendszerének pillanatnyilag zajló átalakítását követően lesz elérhető. A web 2.0-ás technológiákat is alkalmazó új levéltári keretrendszer várhatóan a térinformatikai adatbázis interaktív használatát is lehetővé teszi majd. Az adatbázisrendszer alkalmazásával az OTKA K 108919 számú pályázat eredményeként a hatvani, füleki, mohácsi, görögali, pécsi, szigetvári szandzsákok 250 tematikus közigazgatási, településhálózat, adóztatási, népesedési valamint katonai- és pénzügyigazgatási térképe az adott területre vonatkozó oszmán összeírásanyag gazdagságától függő arányban az alábbi linken érhető el: <http://mnl.gov.hu/mnl/ol/terkepek>. (letöltés ideje: 2019.05.03.)

8 A relációs adatbázis 2020. január 22. óta „Oszmán összeírások gyűjteménye” címen elérhető az MNL honlapján az alábbi linken: <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/oszman> (letöltés ideje: 2020.02.09.)

A költségek megközelítőleg egyenletesen oszlanak meg a két intézmény között a következőképpen: az adatbázisok fejlesztésének, működtetésének, illetve a hungarikakutatásokat biztosító befektetett eszközöknek az összes költsége az MNL költségvetését terheli, mivel az adatok az MNL szerverén találhatók. A számítógépek szerverhez kapcsolását (VPN), az adatbázis-fejlesztések telepítését és karbantartását az adatbázisokat működtető MNL informatikusai végzik. A feladatok egy kézben tartásának információbiztonsági oka van (a redundancia elkerülése). Mindkét intézmény a saját dolgozói személyi- és útiköltségeit fedezi, a külföldi kutatókat pedig a konzorciumvezető MNL költségvetéséből díjazza.

A projektben 4 senior kutató, 3 kutató és szintén kutatói státusban 2 szerb szakértő vesz részt. (Közülük 6 oszmanista, 1 oszmanistalevéltáros, 1 történész-geográfus, 1 térképész.) A projekt során foglalkoztatni kívánunk még 1 programfejlesztő informatikust és a TERINFO Bt. 2 térinformatikus szakemberét. Mindannyian részt vettek a projekt előző szakaszában is. A korábbi fejlesztések során szerzett tapasztalataik felgyorsítják a kutatás/fejlesztés folyamatát.

Hipotézis, kulcskérdések, a projekt célkitűzései

1.) Az Oszmán összeírások című adatbázis feltöltése újabb régiók adataival

A Magyar Királyság hódoltság kori oszmán közigazgatásáról korábban csak mozaikszerű adatokkal rendelkezünk. A 16–17. századi hódoltság területén különböző időpontokban összesen mintegy 30 szandzsák működött. Ezek közül hatnak az adatbázisszerű, szisztematikus (vilájet-szandzsák-náhiye/kaza-

település szintű) feldolgozásával a 2014–2018 közötti első pályázati ciklusban megkezdődött a török kataszteri anyag befogadására és megjelenítésére alkalmas adatbázisrendszer kifejlesztése és az adataik feltöltése.⁹ A 2014-ben megkezdett munkát folytatva, az adatbázis bővítésével Magyarország újabb régióinak feldolgozása révén a vizsgálható területet kívánjuk kiszélesíteni és oszmán adatait más irányú kutatások (professzionális történészek, hely- és családtörténészek) számára is elérhetővé tenni.

Az OTKA K 108919 számú pályázatban a magyarországi hódoltság határvidékét (hatvani, füleki, mohácsi/pécsi, görögali, szigetvári szandzsák területét) vizsgáltuk,¹⁰ most ehhez képest új régiókkal (szegedi, szekszárdi, szekcsői, koppányi szandzsák = Bács-Kiskun, Csongrád megye, Vajdaság bácskai területe, Tolna és Somogy megye északi része, Fejér és Veszprém megye déli része) kívánjuk bővíteni a Magyar Királyság oszmánok által megszállt területének feldolgozását. A határvidékkel ellentétben, ahol a hódoltatás végrehajtása és biztosítása céljából a terület nagy része a szpáhi katonaság kezére került, a hódoltság védettebb, nehézségek nélkül elérhető, gazdaságilag értékes területén – a vizsgálat tárgyául megjelölt Duna-Tisza közén és a tolna-szekszárdi borvidéken – az oszmán kincstár volt a legfőbb birtokos. A pályázat során elsősorban a korábban feldolgozott határvidéki területek és a jelen keretek között feldolgozandó törzsterületi szandzsákok működése közötti különbségeket kívánjuk vizsgálni, illetve vizsgálhatóvá tenni. Feltételezésünk szerint a négy kiválasztott szandzsák a magyarországi oszmán berendezkedés stabilizálódásának négy különböző formáját képviseli.

a) A szegedi szandzsák volt az oszmánok

9 Működésére lásd: Sz. Simon Éva: Útmutató az Oszmán összeírások című adatbázis működéséhez. 2019. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_segedlet_oszman_osszeirasokhoz (letöltés ideje: 2019.05.03.); Gábor Demeter – Éva Simon – Klára Hegyi – Zsolt Záros – László Kollányi – Péter Kollányi: Some spatial and temporal aspect of Ottoman accommodation in the Hungarian Kingdom - the possibilities of visualization in GIS. In: Hatice, Oruç; Mehmet, Yıldırım; Songül, Kadioğlu (szerk.) 2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi. Cilt. 1. Ankara, 2019. 319–330.

10 Sz. Simon Éva – Hegyi Klára – Demeter Gábor: Atlasz a 16. századi oszmán jövedelem- és birtokgazdálkodás tanulmányozásához (hatvani, füleki, görögali, mohácsi, pécsi, szigetvári szandzsák) 2019. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/oszman_terjeszkesdes_az_osszeirasok_adatai_alapjan (letöltés ideje: 2019.05.03.)

legelső Magyarországon megszervezett szandzsákja. Az oszmánok a Duna–Tisza közének legdélebbi, katonailag megszállt sávját 1542 februárjában már kinevezett szandzsákbég vezetésével önálló szandzsáknak tekintették.¹¹ A területen már korán megkezdődött a népességcsere, és tapasztalható a települések pusztasodásának megindulása is. A magyar adminisztráció ezt a régiót 1596, Eger eleste után már nem érte el, tisztán oszmán törzs-területnek számítható. A terület ma részben Szerbiában fekszik, ez idokolja az együttműködést a szerb kollégákkal.

b) A szekszárdi szandzsák szintén a magyar végvidék első igazgatási egységei közé tartozott, amely azonban végső formáját viszonylag lassan, a Dél-Dunántúl igazgatási rendszerének többszöri átgondolása után nyerte el. Éppen ezért esetében jól vizsgálhatók a funkcióváltások, illetve a területszerkezési szempontok is. A szandzsák végső állapotában valódi „belső”, védett területté változott, hatalmas szultáni birtokokkal, viszonylag kevés és csekély őrsgű várral. A szandzsák kialakítása azért is érdekes, mert igazgatási központja – Szekszárd – korántsem volt a térség legjelentősebb városa. Ilyen igazgatási egységek voltak még a hódoltságban (pl. a nógrádi szandzsák vagy a szintén most feldolgozandó szegedi szandzsák), Szekszárd tehát jó lehetőséget kínál e típus vizsgálatára.

c) A szekcsői szandzsák, bár területe a legkorábban meghódított és megszervezett területek közé tartozik, szervezetenként csak 1563-ban, az első pályázati ciklusban már feldolgozott mohácsi szandzsákból kiválva önállóult. A szekszárdi szandzsákhoz hasonlóan kis területű igazgatási egység elsősorban a dunai út védelmére jött létre. Esetében jól megfigyelhetők a természetföldrajzi tényezők mint területszerkezési szempontok. A térség oszmán adatainak feldolgozása a mohácsi csata közelgő 500 éves évfordulója szempontjából is érdeklődésre tarthat számot.

d) A koppányi szandzsák területe a Bala-

a mohácsi szandzsákból vált ki, ekkor még mint határvidéki szandzsák, kettős feladattal. A nyugati irányú hódolttatások mellett meg kellett oldania a balatoni flotta működtetését is. A szandzsák területe Szigetvár 1566-os elfoglalása után szárazföldön fokozatosan törzs-területi szerepet kapott, míg a Balaton határ szerepe továbbra is fennállt. A szandzsák vizsgálata esetén különösen érdekes kérdés lehet a szpáhi katonaság fluktuációjának változása, illetve jó példával szolgál az elpusztasodott magyar területek oszmán betelepítésére is.

2.) *Kondominium vizsgálatának és térképi ábrázolásának kísérlete*

A 16-17. század folyamán az Oszmán Birodalom a magyar területeken folytatott terjeszkedését nem tudta stabilizálható, természetes határokkal lezárttá, befejezetté tenni, ezért mind az oszmán, mind a magyar fél számára a taktikai műveleti területeik kiterjesztése volt a folyamatos cél. Ezt mind katonai eszközökkel, mind a területen élő lakosság befolyásolásával, azt adózásra bírva próbálták meg elérni. Az ennek eredményeként létrejött oszmán-magyar kettős uralom (kondominium) területének széles forrásbázison történő, településszintű ábrázolására mindeddig nem történt kísérlet. Az OTKA K 108919 számú pályázata azzal, hogy biztosította az oszmán kataszteri adatok feldolgozásának megkezdését, lehetőséget teremtett az oszmán uralom és a vele párhuzamosan megmaradt magyar uralom kiterjedésének, a kivetett terhek és az összeírt népesség adóalapra vetített aránya összehasonlító vizsgálatának megvalósítására. Már az előző pályázati ciklusban, 2017-től az MNL-ben megkezdtek az oszmán összeírásokkal párhuzamosan készült magyar összeírások (MNL OL E 158 Conscriptio portarum) adatainak az előkészítését az „Oszmán összeírások” adatbázisával való összekapcsolásra. Jelen projekt során el kívánjuk érni a két adatbázis szinkronizációját és a bennük szereplő adatok együttes térképi megjelenítését.

A kondominium bemutatását Magyaror-

11 Hegyi Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága II. Bp., 2007. 883. p.

szágon olyan, másutt nem létező forrásanyag biztosítja, mint a párhuzamosan vezetett oszmán-magyar összeírások. Ezek összevetési lehetősége, illetve térképi ábrázolása az állami adminisztráció kiterjedését illetően szolgáltat majd adatokat az eddig vizsgált területekre, illetve a jelen pályázati ciklusban újonnan vizsgálandó területekre vonatkozóan.¹²

a) Lehetővé válik a két állam „adminisztratív határának” térképi ábrázolása. A feldolgozott oszmán összeírások eddigi vizsgálatai alapján a szandzsákösszeírásokban alkalmazott, adómegállapításra vonatkozó kifejezések használatából az Oszmán Birodalom lépcsőzetes határrendszerére (megszállt területek, adóztatott területek, igényterületek – katonai, adóztatási, adminisztratív határvonal) következtettünk. Feltételezéseink szerint a magyar adminisztráció alávetettségre vonatkozó (*subjectus*) terminusának használata, illetve a pusztásodásra utaló kifejezések értelmezése alapján hasonló lépcsőzetesség állapítható meg. Az oszmán és magyar adminisztráció által megjelenített különböző „határvonalak” párhuzamos térképi ábrázolása a kondominium kiterjedésének és működési elveinek minden eddiginél részletesebb elemzését teszi majd lehetővé.

b) A GIS softwer használata lehetőséget biztosít a népességszám vagy az adók mértékének egy adott időpontbeli megjelenítésére vagy akár az adatok több időpontbeli párhuzamos bemutatására, ezzel a változások ábrázolására. Ezt a vizsgálati módszert eddig csak a feldolgozott oszmán összeírások esetében tudtuk alkalmazni.¹³ A dikális összeírások adatbázisának alaptérképhez kapcsolása lehetőséget teremt a két adminisztráció által kivetett adók összegének és az összeírt adózók számának azonos időpontban történő összehasonlítására. A párhuzamos vagy éppen ellentétes folyamatok (pl. adók összegének növekedése vagy csökkenése, esetleges libikóka jelenség) bemutatására vagy a különböző régiókban (határvidéken/törzsterületen) kirajzolódó tendenciák megállapítására.

c) Ugyancsak előrelépést jelenthet a pusztásodás menetének vizsgálatában a párhuzamosan vezetett összeírásokban megjelenő, pusztának nevezett helyeknek (mezraa/deserta, combusta stb.), illetve az egyik fél összeírásában sem szereplő középkori eredetű helyek elemzése a középkor végi alaptérkép segítségével.

3.) A Magyar Királyság 16. század végi alaptérképének elkészítése a már vizsgált területekre vonatkozóan

Magyarország településhálózata a 16. század eleje és a 18. század eleje közötti időszakban jelentősen átalakult. Ezt bizonyítja a korszakhatárok fennmaradt forrásanyaga. Ez az átalakulás nem volt egyirányú, egyenletes változás, hanem különböző intenzitású növekvő és csökkenő ciklusok figyelhetők meg, akár régióként eltérő ütemben. A K 108919 számú projekt során elkészítettük a hódoltsági állapotok kiindulópontját jelentő, középkor végi településhálózatot ábrázoló, településszintű (25 000 poligont tartalmazó) alaptérképet. A határvidéki oszmán összeírások feldolgozása során pedig felmértük a középkori településhálózat megváltozását. Településosztódásokat (Alsó-, Felső-, Középső; Kis-, Nagy-, Nemes-, Pór-), illetve egyes települések pusztásodását, eltűnését tapasztaltuk. Jelen pályázati ciklusban, mivel a helyi tendenciák pontosabb megállapítását lehetővé teszi az egymással összekapcsolásra kerülő „Oszmán összeírások” és a „Dikális összeírások” adatbázisa, lehetőség nyílik az adott területre vonatkozó dikális összeírásokban megjelenő kontroll anyag felhasználásával a településhálózat forrásoknak megfelelő átrajzolására. Ezért a kiindulópontul szolgáló alaptérképet az eddig vizsgált területekre (előző 6 és most vizsgálandó 4 szandzsákra) vonatkozóan most tovább kívánjuk fejleszteni a településhálózat 16. századi változásainak megfelelően. Igény merült fel az eddig használt alaptérképen ábrázolt vízrajz javítására is. Korábbi térképeinken a jelenkori

12 Jelen pályázati ciklusban nem tervezzük az egyházi tizedjegyzékek, illetve az urbariumok adatainak vizsgálatát.

13 <http://mnl.gov.hu/mnl/ol/1591> Adók mértékének változása Eger környékén 1546–1591 között.

vízrajz szerepelt, mely a települések azonosításában ugyan nagy segítséget nyújtott, de a történeti kutatások számára kevésbé használható, ezért a pályázat során a szabályozások előtti (Lipszky-féle, 18. század végi) helyzetet kívánjuk megjeleníteni, ami mind a települések hadászati/adóztatási elérhetősége, mind a túlélési stratégiák vizsgálata szempontjából fontos. Ezzel a fejlesztéssel egy új, század végi állapotokat tükröző, második alaptérképet hozunk létre.

Az alkalmazott kísérleti/kutatási módszer; a kivitelezéshez szükséges feltételek megléte

1.) A projekt nagymértékben támaszkodik az OTKA K 108919 számú pályázata során elért eredményekre. 2014 és 2018 között megtörtént a Başbakanlık Osmanlı Arşivi állományában őrzött magyar vonatkozású kataszteri iratok mintegy 95%-os feltárása és a másolatok elhelyezése az MNL állományában. A jelen pályázati ciklusban vizsgálandó szandzsákok esetében az új feldolgozások részben ennek az MNL-ben lévő gyűjteménynek az anyagából merítenek, részben új hungarikakutatókat tervezünk (költségcsökkentés céljából) kizárólag az újonnan vizsgált területekre korlátozottan az egyéb, európai közgyűjteményekben (Bibliothèque Nationale de France, Párizs; St. Cyril and Methodus National Library, Szófia; Biblioteka Narodowa, Varsó; Österreichische Nationalbibliothek, Bécs), illetve Törökország eddig nem kutatott közgyűjteményeinek (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Isztambul) anyagában.¹⁴ Az összeírások feldolgozását a már kiépített kutatási infrastruktúra (SQL és GIS adatbázis) felhasználásával kívánjuk megvalósítani a következő ütemezés szerint: 1. évben a koppányi, szekcsői, szekszárdi, szegedi szandzsákok szandzsákösszeírásainak és dzsizje-deftereinek feldolgozása, 2. évben a tímmár-jegyzékek feldolgozása, 3. és 4. év folyamán a nagyszámú birtokadományozási napló-

juk (rúznámcse) adatbázisba töltése történik meg. A pályázati ciklus végére a nemzetközi érdeklődésre is számot tartó téma kutathatósága érdekében elkészül az „Oszmán adatbázis” angol nyelvű verziója. A kutatás első ciklusának tapasztalatai alapján az újabb 4 magyarországi összeírás feldolgozását megnövelt személyi állománnyal – 7 oszmanista közreműködésével – kívánjuk megvalósítani. A koppányi szandzsák anyagát az MNL (1 fő), a szekszárdi, szekcsői, szegedi szandzsák anyagát az MTA BTK kutatói (3 fő) fogják adatbázisban rögzíteni. A szerb betelepedés által érintett és a részben Szerbiában fekvő területek forrásaiknak feldolgozása során együttműködésben kívánunk dolgozni az Újvidéki Egyetem szakembereivel (2 fő), akik szaktanácsadókként vesznek részt a projektben az MNL kutatócsoportjához csatlakozva. A adatbázisba töltött adatok szakmai ellenőrzését Hegyi Klára végzi (1 fő). Az adatbázis angol fordítását az MTA BTK senior kutatója, Demeter Gábor végzi. Jelen pályázat eredményeként az adatbázis tartalma 10 szandzsák adataira bővíthet, ami az ország hódoltsági területének közel 50%-ára szolgáltat már információkat.

2.) Módszereink között az eddig alkalmazott relációs adatbázisban („Oszmán összeírások”) kezelt adatok térinformatikai (GIS) megjelenítése mellett fontos szerepet kap majd a magyarországi forrásadottságokat kihasználó komparatív elemzés biztosítása. Továbbfejlesztett, szinkronizált adatbázisrendszerben kívánjuk megjeleníteni az eddig feldolgozott területeknek (az „Oszmán adatbázis”-ban már szereplő hatvani, füleki, mohácsi/pécsi, görögali, szigetvári; illetve folyamatosan megjelenő koppányi, szekcsői, szekszárdi, szegedi szandzsákok) és az előző pályázati ciklus idején az MNL-ben adatbázis-összekapcsolásra előkészített (földrajzi koordinátával, Névter ID-vel ellátott) dikális összeírásoknak (MNL OL E 158 Conscriptio portarum) az

14 A feldolgozandó 16. századi források listája szandzsákonként az alábbi linken található: http://mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_segedlet_oszman_osszeirasokhoz. A 17. századi forrásokban a szandzsákokat nem választották szét következetesen, listájuk csak a feldolgozás folyamán készíthető majd el.

adatait, ezzel lehetővé téve a magyar-oszmán kettős uralom vizsgálatát. A Magyar Királyság területének keresztény részről elkészített, 16-17. századi felmérései közül a dikák adatai mintegy 80%-ban már elérhetők adatbázisban. A komparatív vizsgálatok elvégzése és az eredmények térképi megjelenítése érdekében a projekt első évében az „Oszmán összeírások” és a „Dikális összeírások” állományában szereplő települések azonosítóit (Névtér ID) összekapcsoljuk egy közös térképi azonosítóval (Engel ID), majd a második évben a „Dikális összeírások” adatbázisában szereplő azonosítókat fizikálisan is hozzákapcsoljuk az első pályázati ciklus során elkészített alaptérképhez. Közben elvégezzük az SQL adatbázisok szükséges korrekcióit. A projekt harmadik évében elkészítendő lekérdezési scriptek segítségével a kétféle összeírás adatai párhuzamosan megjeleníthetők lesznek. Az „Oszmán összeírások” és a „Dikális összeírások” adatbázisának összekapcsolása miatt a magyar összeírásoknak korábban az MNL-ben kifejlesztett adatbázisa esetében szükségessé váló átalakításokat (logikai és fizikai adatmodell korrekciója, publikus felület átalakítása), illetve az adatbázis-kapcsolatok kialakítását az MNL belső szakembere, az „Oszmán összeírások” adatbázisát is kifejlesztő Záros Zsolt programfejlesztő mérnök, míg a térinformatikai összekapcsolás és lekérdezések kifejlesztését a TÉRINFO Bt. fogja elvégezni a vezető kutató irányításával. A Névtér és Engel ID összekapcsolásokat Sz. Simon Éva vezető kutató végzi.

3.) A projekt negyedik évében elkészül a 16. század végi állapotokat tükröző új alaptérkép. A településhálózat 16-17. századi változásainak bemutatását továbbra is az SQL adatbázisban feldolgozott források térképi megjelenítésével, az elemi entitásokként megjelenő települések (poligon) adatokhoz való hozzárendelésével és a tematikus térképek GIS szoftver segítségével történő kirajzoltatásával kívánjuk elvégezni. A vállalkozás azonban szükségessé teszi az eddig használt térinformatikai adatbázis továbbfejlesztését is. A korábbi alaptérkép változathoz képest (mely részben az K 111766 sz.

OTKA projekt során előállított 1:400 000-es léptékű térkép 1910-as településhatárait vette figyelembe), most a jóval pontosabb elhatárolást lehetővé tévő, 18. század végi, 19. század eleji állapotokat tükröző Lipszky-féle településhatáros térkép (1:400 000), az Engel-féle középkori birtokállományt ábrázoló térkép és az 1910-es településszintű térkép ötvözése alapján kerülne sor a településhatárok azonosítására. Ezt egészítené ki a vízrajz korrekciója, amelynek az alapja szintén a Lipszky-féle (folyószabályozásokat megelőző állapotokat rögzítő) térkép egy nem térinformatikai alapon létrehozott CorelDraw adatállománya. Ebben az adatok nem kapcsolódnak az entitásokhoz, ezért további fejlesztésre van szükség. Ezt az alaptérképet felhasználva, önálló térképen jelenítjük meg a 16. századi források alapján a településhálózatban beállt változásokat, szükség szerint felosztva vagy összevonva az egyes településeket ábrázoló poligonokat.

A térinformatikai adatbázis és a megjelenített térképek továbbfejlesztését, folyamatos tesztelését és javítását szintén megnövelt létszámmal kívánjuk végezni. (MTA BTK: Demeter Gábor – történész-geográfus, Nagy Béla – térképész, TÉRINFO Bt.) A 15-16. század fordulóján a településhálózatban beállt változások listájának folyamatos bővítése mind az MNL, mind az MTA oszmanista kutatóinak feladata.

Valószínűsített eredmények

– A projekt futamideje alatt 1 forráskiadvány megjelentetését tervezzük a MTA BTK 21st Century Studies in Humanities sorozatában, 2 szandzsáktörténeti monográfia kiadását, az új területek térképsorozatának közlését az MNL honlapján, 1 atlasz és 3-4 tanulmány publikálását az alább felsorolt témákban, valamint a K 108919 számú pályázattal készült levéltári segédlet kibővítését.

– Az „Oszmán összeírások” című adatbázis feltöltése további adatokkal lehetőséget biztosít majd a Magyar Királyság területén kialakított oszmán berendezkedés különböző fokozatainak pontosabb elemzésére, a határvidékek

(hatvani, füleki, mohácsi/pécsi, görögali, szigetvári szandzsák) és a törzsterületek (szegedi, szekcsői szandzsák) működésének összehasonlítására, pontosabb tendenciák megállapítására, az átmenet (szekszárdi, koppányi szandzsák) mechanizmusainak megfigyelésére.

– Az időben egymást követő török összeírások alapján újabb területek esetében válik nyomon követhetővé az Oszmán Birodalom magyarországi közigazgatási beosztásának (vilájet-szandzsák-náhije/kaza szerkezet) változása és nyílik lehetőség az elveszett tímár-defterek és tahrír-defterek tartalmának rekonstruálására is.

– Jelen pályázattal szinte teljessé válna a Dél-Dunántúl, a Dráva és a Balaton közötti terület feldolgozása (a kimaradó simontornyai szandzsák Dávid Géza kiváló feldolgozásából nagyobb részt ismert), ami lehetőséget biztosít a regionális elemzésre is, illetve lehetővé teszi az egyes kistérségek funkcióváltásainak követését is.

– A tímár-defterek, de különösen a birtokadományozási naplók feldolgozásának folytatásával további területek oszmán jövedelem- és birtokgazdálkodásáról nyerhetünk pontos képet. A török birtokosok eredetéről, összetételéről, jövedelméről, fluktuációjáról, életútjáról; a birtoktestek változásáról, aprózódásáról, végül 17. századi megmerevedő állapotokról és arról, ahogyan ezek öröklődővé válnak. Az eredmény nagy valószínűséggel eltérő képet mutat a belső területen és a peremvidéken. Az életutakba foglalt hadtörténeti adatok pedig hosszú távon lehetőséget biztosítanak az oszmán portyák kataszterének elkészítésére.

– A magyar határvidék sajátosságai lehetőséget biztosítanak az Oszmán Birodalom más területein lejátszódott folyamatok modellezésére is. Az újonnan feldolgozott területek a belső (balkáni, anatóliai) területek forrásadottságaival és működési mechanizmusaival mutatnak rokonságot, feldolgozásuk módszertani szempontból is új megoldásokat kíván. Míg a királysággal határos régió vizsgálata a középkori viszonyokra alapozott, a törzsterületeken a középkori településszerkezet már viszony-

lag korán megváltozott, ezért a hódoltságot követő időszak összeírásai, részben az 1696. évi dikális jegyzék, részben az 1715. és 1720. évi országos összeírások adatai szolgálhatnak az azonosítás és térképi megjelenítés alapjául. A tervezett projekt ezért szorosan kapcsolódik, fontos kontroll-adatokkal szolgál és új módszertani megoldásokat kínál az oszmán összeírások – elsősorban Törökországban megindult – számítógépes feldolgozásához is. Az adatbázis tervezett angolra fordítása révén pedig a külföldi kutatók is hozzáférhetnek a magyarországi kutatásokhoz, eredményeink beépülhetnek a nemzetközi tudományos térbe.

– A kondominium vizsgálatát biztosító eszközrendszer kialakítása, az „Oszmán adatbázis” és a „Dikális összeírások” adatbázisának összekapcsolása lehetővé teszi az oszmán-magyar kettős uralom alatt álló területek több időmetszetben történő ábrázolását.

– Az erősen központosított oszmán állami adminisztráció vaskézzel felügyelt minden bevételt, hogy a katonai kiadások miatt veszteséges hódoltság kincstárát egyensúlyban tartsa. A török és magyar levéltári anyag együttes felhasználásával felmérhető lesz, hogyan osztoztak meg a török és magyar birtokosok a lakosság jövedelmein, a török bevételekből mennyit tartott meg magának a kincstár, és mennyit engedett át tisztségviselőinek és katonáinak, valamint feltárhatók a kincstár és a helyi elit küzdelmei.

– A törzsterületek és a határvidékek párhuzamos vizsgálata a fogalmak jelentésváltozásainak feltárására is lehetőséget biztosít. A török hódoltság rengeteg pusztítással járt. Ebből az, ami a települések életben maradását vagy pusztulását, a megművelt vagy kiürült porták számát, a lakosság adózóképeségét illeti, a közös adatbázis alapján felmérhető. Ehhez nélkülözhetetlenül szükséges a török és magyar összeírások terminusainak (a 'lakott' és 'kipusztult' sok variánsának) tisztázása, ami csak az adatbázisba bekerülő összes előfordulás összevetésétől várható. Az összehasonlító vizsgálati módszer segítségével lehetővé válik a defterekben használt, időben és térben is vál-

tozó fogalmak pontos definíciójának meghatározása az Oszmán Birodalom egyik fontos határvidékén.

– A 16. század végi új alaptérkép létrehozása hosszútávon lehetőséget biztosít a középkori és kora újkori településhálózat összehasonlítására, annak vizsgálatára, hogy milyen hatást gyakorolt a hódoltság a 15 éves háborút megelőző időszakban az egyes régiók településhálózatára.

– Az oszmán és magyar adatbázisok összekapcsolása és a projekt technikai megoldásai mind lineárisan, mind vertikálisan szélesebb alkalmazási területek megnyitását, a bővítés lehetőségét hordozzák magukban. A következő pályázati ciklusok feladata lehet Magyarország összes oszmán közigazgatási egységének folyamatos betöltése az adatbázisba, aminek eredményeként a teljes hódoltság viszonyai komparatív módon vizsgálhatóvá válnak. Másrészt az MNL hosszú távú munkatervével párhuzamosan, mely a népesség-összeírás jellegű források feldolgozását (a dicális összeírásokat követően a dézsma-jegyzékek névanyagának online kutathatóvá tételét) tűzte ki célul, lehetőség van az adatbázis mélyítésére, a defterek személynévanyagának feldolgozására, ezzel Magyarország demográfiai képének minden eddiginél pontosabb megrajzolására is.

Kutatási infrastruktúra (eszközök, személyi állomány stb.)

a) Eszközigény

Notebook: 6 db, programmal a hungarikagyűjtéssel, adatbázisépítéssel foglalkozó kutatók számára – 350 000 HUF/db. A számítógépek finanszírozása az MNL költségvetéséből történik, mivel a gépek szerverhez kapcsolását (VPN), adatbázis-fejlesztések telepítését, karbantartását az adatbázisokat működtető MNL informatikusai végzik.

Számítógép+monitor: 1 db térképészeti programok használatához – 600 000 HUF.

Monitor: 2 db a térinformatikai adatbázis használatához – 100 000 HUF/db.

Fényképezőgép: 1 db a hungarikagyűjtés megkönnyítésére – 300 000 HUF.

Az alaptérkép(ek) működését biztosító TatukGIS éves licence összege – 300 000 HUF.

Háttértárolók és amortizálódó kiegészítők (egér, billentyűzet stb.) – 200 000 HUF.

Rendelkezésre áll:

„Oszmán összeírások” SQL adatbázis (készült OTKA K 108919).

Alaptérkép (készült OTKA K 108919) – a középkor végi állapotokat tükrözi, 25 000 poligont tartalmaz. A kommunikációs és informatikai háttérrel az MNL OL biztosítja (rezsi-költségben érvényesítve).

b) Személyi állomány

MNL részéről:

Sz. Simon Éva, az MNL OL főlevéltárosa, oszmanista, történész, levéltáros, senior kutató – projektvezető, adatfeldolgozó.

Miroslav Pavlović, Újvidéki Egyetem BTK, oszmanista, történész, kutatói státusban – szakértő.

Boris Stojkivski, Újvidéki Egyetem, oszmanista, történész, kutatói státusban – szakértő.

MTA BTK részéről:

Demeter Gábor, az MTA BTK TTI tudományos főmunkatársa, történész, geográfus, senior kutató – az MTA BTK kutatócsoportjának irányítója.

Hegyi Klára, az MTA BTK TTI kutató professor emeritusa, oszmanista, történész, senior kutató – szakértő.

Sudár Balázs az MTA BTK TTI tudományos főmunkatársa oszmanista, történész, senior kutató – adatfeldolgozó.

Fóti Miklós, az MTA BTK TTI tudományos segédmunkatársa, oszmanista, történész, kutatói státusban – adatfeldolgozó.

Dorogi Ilona, az MTA BTK TTI tudományos segédmunkatársa, oszmanista, történész, kutatói státusban – adatfeldolgozó.

Nagy Béla, az MTA BTK TTI tudományos munkatársa, kutatói státusban – térképész.

További munkatársak:

Záros Zsolt, MNL OL, programfejlesztő informatikus. Feladata a „Dikális összeírások” című adatbázis logikai és fizikai adatmodelljének korrekciója, a keresőfelület szinkronizá-

lása, adatmigrálás, a „Dikális összeírások” és az „Oszmán összeírás” adattartalmának összekapcsolása.

TÉRINFO Bt. (Dr. Kollányi László, Kollányi Péter) Feladata a térinformatikai adatbázis továbbfejlesztése, a „Dikális összeírások” és az „Oszmán összeírás” adattartalmának összekapcsolása.

Az NKFI értékelés

Az oszmán kori, sok esetben máig kiadatlan defterek anyagának feldolgozása és térképre vitele nemzetközi szempontból is új eredményekkel kecsegtet. A bizottság szerint egyszerűre tud hozzátenni az oszmán közigazgatás működés, a magyar település- és népesedéstörténet, illetve az oszmán Hódoltság regionális meghatározottságának összképéhez. A levéltárosi, történészi, informatikai és térképészeti szakmai kompetenciák együttese révén valódi multidiszciplináris kutatást ígér. A ku-

tatásvezető a magyar oszmanisztika fiatalabb nemzedékéhez tartozik, és munkássága révén méltó utódja a nagy elődöknek. Eddigi projekteit megbízhatóan hajtotta végre. Levéltárosi munkaköréből kifolyólag kitűnő forrásismerettel bír. A nagy alaposággal és átgondoltsággal elkészített munkaterv és kutatási terv maradéktalanul összhangban áll egymással, a benne foglaltak szervesen épülnek az előző kutatási projektben már teljesített tervre, és az egyes munkafázisok is logikusan követik egymást. A pályázat viszonylag sok szakértőt mozgat meg, ezáltal a nagy vállalat teljesíthetőnek tűnik. A szerb oszmanisták bevonása a munkába, illetve az adatbázis angol nyelvre ültetése különösen dicsérendő fejlemény, hiszen megalapozza a projekt jövőbeni további folytatását és eredményeinek nemzetközi szinten való hasznosítását. A pénzügyi terv reális és vállalható, nincsen benne túlzó vagy indokolatlan igény, kiadás.

Sz. Simon Éva

The screenshot shows the AOL (Adattaláriszok Online) web application. The header includes the AOL logo and navigation links. The main content area displays search results for 'Oszmán összeírások gyűjteménye'. On the left, there are filters for 'Találatok szűrése' (Filter results) including 'Datum' (Date), 'Jelzet' (Mark), 'Összeírás címe' (Title of the summary), and 'Birtoktest típusa' (Type of landholding). The search results are displayed in a grid view, showing 5757 results (0.123 seconds). The results list includes details such as 'BOA TT.d. 1012', 'Oszmán', 'NINCS', and 'Pécsi szánd'. The interface is in Hungarian and includes a search bar at the top right with the text 'Keresés' (Search).

■ A projekt első fázisának eredményei elérhetők a Magyar Nemzeti Levéltár Adattaláriszok Online szolgáltatásának keretében (www.adattalazisonline.hu/adattalazis/oszman)